

Boekbesprekingen

Klaas ten Have, Markt, organisatie en personeel in de industrie (proefschrift Katholieke Universiteit Brabant), Tilburg University Press, 1993.

Deze drie in de transactiekostentheorie centrale begrippen vormen de welgekozen titel van het proefschrift waarop Klaas ten Have in november 1993 *cum laude* promoveerde aan de Katholieke Universiteit Brabant. Deze promotie vormde bepaald geen doorsnee-gebeurtenis: dit niet alleen vanwege de kwaliteit van het geboeiene; extra spannend was het feit dat we in dit proefschrift de meest omvangrijke verslaglegging tot dusver aantreffen van analyses op het *OSA-arbeidsvraagpanel*.

Ten Have beperkt zich in zijn proefschrift tot de industriële bedrijven uit het panel (598 in getal). Hieromtrent beschikt hij over gegevens betreffende de organisatie en kwaliteit van de arbeid, de toegepaste technologie, personeelskenmerken en personeelsbeleid, produkten en productieproces, kenmerken van arbeidsverhoudingen en afzetmarkten, alsmede diverse economische bedrijfsgegevens. Een vraagzijde-databestand van deze omvang, inhoud en representativiteit is voor Nederland uniek. Het maakt het Ten Have mogelijk een empirische representatie te geven van de in onze industrie toegepaste productiestructuren, de aard en gevarieerdheid van de betrekkingen tussen bedrijven en afzetmarkten, en de afstemming van de arbeidsrelaties op de door de aard van het werk (meetbaarheid; specificiteit) bepaalde transactiekennmerken. Theoretische begrippen waar we tot dusver in hoofd-

zaak slechts over praatten, krijgen in dit proefschrift een empirische inhoud.

De overkoepelende vraagstelling van Ten Have luidt: *Is er bij Nederlandse industriële bedrijven anno 1988 sprake van samenhang en van afstemming tussen het domein van de arbeidsdeling en het domein van de arbeidsrelaties?* Het deels verrassende, deels ontnuchterende antwoord na tweehonderd pagina's empirische analyse luidt 'een duidelijk "neen"' (p. 283). 'De regulering van arbeidsrelaties kan niet worden verklaard vanuit de transactiekostentheorie' (p. 204). Of, zoals Ten Have het in het slothoofdstuk wat geconditioneerder stelt: 'In de Nederlandse verhoudingen is de transactiekostenlogica niet actueel' (p. 283).

Om de vraagstelling te kunnen beantwoorden en tot deze conclusie te komen heeft Ten Have operationalisering en nodig van zowel vormen van arbeidsdeling als vormen van arbeidsrelaties. De theoretische concepten van de moderne sociotechniek en de transactiekosten economie vormen de inspiratiebron om deze operationalisering te bewerkstelligen. De in Tilburg ontwikkelde techniek van de latente klassenanalyse komt vervolgens goed van pas om uit de overwegend nominale en categorische data van Ten Have de benodigde samenhangen te distilleren. Dit voert tot typologieën van afzetmarkten, productiestructuren, sociaal beleid en productieregimes, die alleen al op zichzelf mooie empirische opbrengsten van deze studie vormen.

De leidende gedachte achter de vraagstelling en de analyses is dat de bedrijven en hun diverse

omgevingssegmenten in uitwisselingsrelaties verkeren die zij op een zo efficiënt mogelijke wijze zullen trachten vorm te geven. Deze vormgeving kan worden begrepen met de transactiekostentheorie (Williamson, 1985). Het gaat dan vooral om de vraag in welke mate de omgevingen door de organisatie worden *geïnternaliseerd*, dat wil zeggen sterk aan de organisatie worden gebonden dan wel op basis van kortstondige marktrelaties worden beheerst. In het proefschrift wordt voor zowel de relaties met de gebruikers als met het personeel aangegeven wat meer of minder internalisering betekent.

Ten Have stelt nu echter dat de transactiekostentheorie wel aangeeft onder welke omstandigheden de uitwisselingsrelatie in de organisatie wordt verankerd, maar niet *hoe* de organisatie zelf wordt vormgegeven. Dit is een probleem, omdat de vormgeving van de organisatie in het ene domein (bijv. de productie) de contingenties schept waaronder de vormgeving van de transacties in het andere domein (bijv. de arbeidsrelaties) moet plaatsvinden. Die vormgeving van de organisatie (de produktiestructuur c.q. de arbeidsdeling) krijgt wel aandacht in de sociotechniek, die volgens Ten Have dus een complementaire rol ten opzichte van de transactiekostentheorie kan vervullen. Met het begrippenkader van de sociotechniek kan worden aangegeven op welke wijze de organisatie intern is ingericht om haar externe functie zo goed mogelijk te kunnen vervullen.

Deze verbinding van de transactiekostentheorie met de sociotechniek, doorgaans meer een normatieve ontwerpleer dan een analytische theorie, is een verrassende opening in dit proefschrift. Hoewel een ongebruikelijk is het mijns inziens geen ongelukkig huwelijk. Het verschaft Ten Have de begrippenkaders om respectievelijk de arbeidsrelaties en de arbeidsdeling te kunnen analyseren. Daar komt nog bij dat hij beide benaderingen vanuit een contingentieperspectief hanteert. Het idee is in beide gevallen dat de keuzen van de organisatie moeten worden verklaard vanuit een zo goed mogelijke afstemming (congruentie) van de arbeidsrelaties respectievelijk de arbeidsdeling op de eisen die de productie stelt. Met deze integratie binnen een contingentieperspectief doet Ten Have de socio-

techniek mijns inziens geen onrecht. In de argumentaties die moderne sociotechnici hanteren – zoals verwijzing naar de eisen die 'dynamische markten' stellen – is vaak een impliciet gehouden contingentieperspectief aanwezig (vgl. Kuipers & Van Amelsvoort, 1990).

Het blijkt dan (hoofdstuk 3) dat wat betreft het domein van de arbeidsdeling de veronderstelde relatie heel redelijk kan worden aangetoond. Afzetmarkt en produktiestructuur kunnen via het in de sociotechniek centraal gestelde mechanisme van de regelcapaciteit op inzichtelijke wijze met elkaar worden verbonden. Voor het domein van de arbeidsrelaties (hoofdstuk 4) loopt de redenering empirisch echter grondig spaak. Er kan geen overtuigende relatie worden aangetoond tussen de beheersaspecten van de arbeidsplaatsen en de internalisering van de arbeidsrelaties, zoals de transactiekostentheorie veronderstelt. Juist de organisaties waar dat vanwege de beheersaspecten het minst noodzakelijk lijkt (de grote Tayloristische bedrijven) hebben de langdurigste dienstverbanden.

Dit laatste is meteen het meest cruciale punt van het hele proefschrift. Is de *duurzaamheid van dienstverbanden* (gemeten door de gemiddelde diensttijd) een goede indicator voor de mate van internalisering van de arbeidsrelaties? Ten Have maakt aan deze keuze heel wat woorden vuil. Dat is onmiskenbaar omdat de keuze niet vanzelf spreekt – sterker nog: omstreden is. Duurzaamheid is wellicht te zeer vervuild met andere invloeden om een goede vertaling van internalisering c.q. binding van het personeel te kunnen vormen. Alternatieven waar ikzelf eerder aan geneigd ben te denken zijn: participatie in de besluitvorming; de mate waarin 'efficiency wages' worden betaald; loopbaanpaden en promotieladders. Als we duurzaamheid niet als indicator voor internalisering zouden willen accepteren, kunnen de resultaten van Ten Have grotendeels terzijde worden gelegd.

Daar staat echter tegenover dat de keuze van de indicator gelet op alles wat daarover in de transactieliteratuur wordt medegedeeld zeker niet onredelijk is. De verklaring van langdurige dienstverbanden is bovendien een van de startpunten van deze theorievorming geweest. Ik denk daarom dat we de resultaten van Ten Have

recht doen door op zijn minst te concluderen dat de bewijslast voor zijn relevantie nu in het kamp van de transactiekostentheorie ligt.

Ten Have's eigen verklaring voor zijn bevindingen is dat *van bovenaf*, dat wil zeggen vanaf het niveau van de collectieve arbeidsverhoudingen, klaarblijkelijk een zelfstandige invloed wordt uitgeoefend op de duurzaamheid (en dus de internalisering) van de arbeidsrelaties. Veel laaggeschoolde werknemers zoeken en krijgen binding en bescherming bij een bedrijf vanwege hun zwakke arbeidsmarktpositie, niet omdat hun arbeidsplaatsen zoveel beheersproblemen zouden opleveren. Dit fenomeen, zo concludeert Ten Have, 'is vanuit transactiekostenoverwegingen irrationeel en alleen te verklaren vanuit de autonome, dat wil zeggen van de produkt/markt-strategie losgekoppelde, ontwikkeling van het sociaal beleid zoals zich dat vooral bij grote bedrijven en onder invloed van de collectieve arbeidsverhoudingen heeft voorgedaan' (p. 191).

Dit resultaat roept tot slot de vraag op naar de relevantie van het contingentieperspectief tegenover een perspectief dat meer de keuzevrijheid ('strategic choice') van organisaties benadrukt. Deze vraag is te meer relevant omdat Ten Have, zoals zovelen voor hem, geen relatie kan vinden tussen de mate van congruentie en de (overigens mager geïndiceerde) bedrijfsprestaties. Dit brengt de auteur in het laatste hoofdstuk in een lastig spanningsveld, waarin hij zich met ware evenwichtskunst slaagt staande te houden, maar er tevens blijk van geeft het contingentieperspectief niet te willen opgeven. Sterker nog: ook de verslagen transactiekostentheorie wordt uiteindelijk als maatgevend overeind gehouden. Dit blijkt vooral uit zijn verkenning van de mate waarin HRM-denkbelden – opgevat als een combinatie van ontwikkeling van arbeidspotenties en verzakelijking van arbeidsrelaties – kans maken in de onderscheiden produktieregimes te worden overgenomen. Hij acht deze kans het grootst in de grote Tayloristische organisaties, waar de discrepantie tussen arbeidsdeling en arbeidsrelaties het sterkst is en de *rationaliseringsruimte bijgevolg het grootst!* Niettegenstaande de ambigue empirische resultaten wordt

het contingentiedenken aldus toch tot norm verheven.

Het valt mij bij lezing van het bovenstaande op hoeveel lijnen uit de wetenschap der arbeidsvraagstukken in het proefschrift van Ten Have tezamen komen. Dit maakt het tot zo'n fascinerend boek. Daarbij is het ook nog eens heel goed geschreven – niet zozeer in de betekenis van 'vlot' (integendeel: de stijl is compact) als wel 'precies'. In woordkeus en behandeling demonstreert Ten Have dat hij de materie volkomen beheerst.

Laat ik er niet omheen draaien: dit is een van de grote werken van de Nederlandse arbeidssociologie.

Arie Glebbeek

Literatuur

Kuipers, H., & Amelsvoort, P. van (1990). *Slagvaardig organiseren. Inleiding in de sociotechniek als integrale ontwerpleer*. Deventer: Kluwer.

Williamson, O.E. (1985). *The economic institutions of capitalism*. New York: The Free Press.

Wouter Gomperts, *De opkomst van de sociale fobie. Een sociologische en psychologische studie naar de maatschappelijke verandering van psychische verschijnselen (dissertatie Universiteit van Amsterdam)*, Bert Bakker, Amsterdam, 1992.

In oktober 1993 ontving de Amsterdamse psycholoog (van opleiding en professie) en socioloog (deels, en uit roeping) Wouter Gomperts de NVMC-prijs voor het beste sociologische of antropologische artikel verschenen in een Nederlandstalig tijdschrift in de jaren 1990 en 1991. Het bekroonde artikel droeg de intrigerende titel 'De sociale reproductie van sociale-distinctievertoon' en was verschenen in het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* (mei 1991). Hoewel de jury uiterst summier was in de toelichting op deze prijstoekenning, kunnen we vermoeden wat haar tot deze keuze had ge-

bracht. Het artikel vormde een unieke poging om individuele gedragsstoornissen – c.q. sociale fobieën – die het object vormen van klinisch-psychologische studie in verband te brengen met sociologisch geanalyseerde maatschappelijke processen. Daarbij liet de auteur het niet bij boeiende speculatie, maar probeerde hij de geponeerde samenhang door nauwkeurig dossieronderzoek een empirisch fundament te geven.

Hetzelfde artikel vormt, in een wat andere versie, een kernhoofdstuk van het proefschrift waarop de auteur in mei 1992 bij A. de Swaan promoveerde. Uitgangspunt van het boek is de – voor sociologen tamelijk vanzelfsprekende, maar onder psychologen zeer omstreden – stelling dat 'psychische verschijnselen' en in het bijzonder psychische stoornissen aan maatschappelijke invloeden onderhevig zijn en dus historisch veranderen. In het eerste hoofdstuk geeft Gomperts een globaal overzicht van theorieën en gegevens die die stelling aannemelijk maken. Punt van controverse in dat verband is of geconstateerde veranderingen in psychische stoornissen wijzigingen in definities van psychotherapeuten en (potentiële) cliënten representeren (de constructionistische visie) dan wel feitelijke veranderingen in gedrag en psychisch welbevinden (de realistische visie). Gomperts stelt dat beide elkaar niet uitsluiten: zowel de 'constructies' van psychiaters, psychologen en leken als de grondstof van gedragingen en belevingen waarop die constructies zijn geënt, zijn aan verandering onderhevig.

Het daaropvolgende hoofdstuk bespreekt een scala van theorieën over de oorzaken van uiteenlopende fobieën. Het mondt uit in wat Gomperts noemt het 'sociogenetisch perspectief', de visie dat fobieën (agorafobie of 'pleinvrees', smetvrees, 'homofobie' enz.) maatschappelijk bepaald zijn en, specifiek, sociale ervaringen van eerdere generaties in pathologische of sociaal ongewenste vorm reproduceren. Vervolgens wordt die these uitgewerkt voor sociaal-fobisch gedrag. In een samenleving met grote en betrekkelijk stabiele verschillen tussen hoog en laag is onderdanig, 'subassertief' gedrag, aldus Gomperts, normaal, vanzelfsprekend en in tal van situaties functioneel. Waar deze verschillen

kleiner worden, worden meer egalitaire omgangsvormen normaal, zodat geïnternaliseerde – door de opvoeding bepaalde – neigingen tot onderdanigheid tot een probleem worden, zowel voor de betrokkene zelf als voor degenen die ermee geconfronteerd worden. Er kan dan een spiraal op gang komen van toenemende gevoelens van inadequaatheid met betrekking tot het eigen sociale gedrag, toenemende angstigheid in het sociale verkeer (tot uiting komend in bijvoorbeeld blozen en stotteren) en vermijding van sociale situaties die de angsten oproepen: de ontwikkeling van een sociale fobie. 'Zo is wat eens (van laag naar hoog) gewillig, discreet, zedig, bedeesd, beschroomd, bescheiden, ingetogen, gevoelig was (en wat misschien ook wel eens onaangenaam of zonderling was) nu sociaal angstig, sociaal-fobisch, sociaal inadequaat en subassertief (...)' (p. 112). De feitelijke – en door de schrijver goed gedocumenteerde – de-hiërarchisering van maatschappelijke verhoudingen die na de Tweede Wereldoorlog in Nederland en andere westerse samenlevingen heeft plaatsgevonden en de daarmee corresponderende verandering van omgangsvormen en gedragsstandaarden in egalitaire richting kunnen zo, samen met de toenemende invloed van psychotherapeutische praktijken en definities, verklaren dat de 'sociale fobie' zich in deze periode ontwikkelde van een nauwelijks opgemerkt fenomeen tot een van de meest verbreide psychische klachten.

Na dit op veelzijdige literatuurstudie gebaseerde exposé volgt het onderzoeksgedeelte. Eerst, in een hoofdstuk dat een gewijzigde versie is van het bovengenoemde bekroonde artikel, presenteert Gomperts de resultaten van wat hij voorzichtig 'hypothesevormend onderzoek' noemt: gegevens ontleend aan de dossiers over dertig als sociaal-fobisch gediagnostiseerde patiënten vergeleken met gegevens over agorafobische patiënten en statistische gegevens over de Nederlandse bevolking als geheel. Afgemeten aan de opleiding in vergelijking met die van de vader blijken de onderzochte sociaal-fobici vaak sociaal te zijn gestegen, maar niet veel vaker dan Nederlanders in het algemeen (alleen voor vrouwen afzonderlijk is er wat dat betreft een significant verschil). In hun carrière heeft zich echter in veel gevallen vroege stagnatie of zelfs een knik

naar beneden voorgedaan: opvallend vaak oefenen zij een lager gekwalificeerd beroep uit dan op grond van hun opleiding zou kunnen worden verwacht. Hier wordt, zoals ook uit illustratieve getuigenissen van patiënten zelf naar voren komt, eerder op een gevolg dan op een oorzaak van sociaal-fobisch gedrag gewezen. Directer op een mogelijke oorzaak wijst het gegeven dat de moeders van de onderzochte sociaal-fobici gemiddeld een relatief hoge opleiding hebben genoten, die heel vaak hoger is dan die van de vader. Dat zou kunnen duiden op het uit de literatuur bekende type van de sociaal gedaalde moeder, die haar gefrustreerde ambities op haar kinderen richt. Sommige getuigenissen uit de dossiers bevestigen dit vermoeden. Ook vaders waren blijkens die getuigenissen vaak ambitieus en stelden hoge eisen aan hun kinderen. Tegelijk waren veel ouders (dezelfde?) onzeker, bedeesd, beschikten zij niet over de sociale vaardigheden die hoorden bij het milieu waar hun ambities zich op richtten, en deze onzekerheid droegen zij over op hun kinderen – meenden deze kinderen later in hun gesprekken met psychotherapeuten. De kinderen ontvingen dus, zou men kunnen concluderen, tegenstrijdige boodschappen: sociale onzekerheid, angst voor hogergeplaatsten aan de ene kant, sociale ambities, de wens om bij de hogergeplaatsten te gaan horen aan de andere kant.

Dit moet geleid hebben, stelt Gomperts vervolgens als hypothese, tot een sterke preoccupatie met sociale hiërarchie en vertoon van sociale distinctie. Gepreciseerd: sociaal-fobici in de jaren tachtig zouden in dit opzicht duidelijk moeten verschillen met niet-sociaal-fobici in dezelfde periode én overeen moeten komen met niet-sociaal-fobici uit een eerdere periode (c.q. de jaren vijftig), toen hiërarchische verhoudingen nog zo veel stabiel en vanzelfsprekender waren. Bevestiging van die hypothese zou de conclusie ondersteunen dat sociaal-fobici onbedeel en ongeweten gedragswijzen reproduceren die in een eerdere samenlevingsfase functioneel waren maar inmiddels zinloos en zelfs schadelijk voor de betrokkenen zijn geworden. Om deze hypothese te toetsen heeft Gomperts gebruik gemaakt van materiaal verkregen met behulp van de zogenaamde Vier Platen Test

(VTP), een psychologische test waarin aan proefpersonen gevraagd wordt om aan de hand van vier plaatjes een verhaal te schrijven. De test is veel gebruikt voor beroepskeuze- en selectieadvies, zodat het mogelijk was het materiaal van enkele honderden 'normale' mensen uit zowel de jaren vijftig als de jaren tachtig te bestuderen. Daarnaast is de test afgenomen bij honderd personen die als sociaal-fobisch waren gediagnostiseerd. Gomperts heeft zich veel moeite gegeven een rigoureuze, zo objectief mogelijke toetsingsprocedure te ontwikkelen, waarbij men duidelijk de invloed van zijn leermeester A.D. de Groot kan herkennen. De uitkomst: in overeenstemming met de hypothese vertonen 'normale' mensen uit de jaren vijftig een sterkere preoccupatie met sociale distinctie dan normale mensen uit de jaren tachtig (ze verwijzen in hun verhaaltjes meer naar conventionele verschillen tussen hoog en laag), maar in tegenstelling tot wat de hypothese doet verwachten, verschillen de sociaal-fobici van de jaren tachtig in dit opzicht *niet* significant van hun gewone tijdgenoten. Alleen waar het gaat om gezagsrelaties tussen ouderen en jongeren is de aandacht daarvoor bij de sociaal-fobici wat groter.

De hypothese is dus, helaas, grotendeels gefalsificeerd. Gomperts draait daar niet omheen. Dat valt in hem te prijzen, maar jammer genoeg laat hij het daar bij. Het boek eindigt daardoor, na een fraaie ouverture en een rijk en boeiend middendeel, in een anticlimax. Het is alsof de schrijver zo teleurgesteld was door de negatieve uitkomsten van zijn toetsend onderzoek dat hij het niet meer kon opbrengen een concluderend hoofdstuk te schrijven. Toch was dat nodig geweest, om aan te geven wat van de historisch-sociologische interpretatie van sociaal-fobisch gedrag gehandhaafd zou kunnen blijven en wat herzien zou moeten worden. Want Gomperts zal ongetwijfeld niet willen beweren dat het resultaat van zijn onderzoek deze interpretatie geheel weerlegt heeft.

Het ontbreken van zo'n concluderend hoofdstuk is de voornaamste tekortkoming van deze mooie studie. Wat het boek vooral interessant maakt is de avontuurlijke en originele combinatie van verschillende disciplines (psychologie, sociologie, geschiedenis), onderzoeksprocedures (ver-

kennend en toetsend, kwantitatief en kwalitatief) en soorten gegevens. Gomperts maakt de lezer deelgenoot van een ware intellectuele ontdekkingsreis, vol valkuilen en hinderlagen, maar met een duidelijk doel voor ogen. Het is een van die boeken die je doen betreuren dat het Nederlandse taalgebied zo klein is. Een vertaling zou, met andere woorden, gewenst zijn.

Nico Wilterdink

Jurjen Iedema, The perceived consensus of one's social value orientation (dissertatie Katholieke Universiteit Brabant), Tilburg, 1993.

Sinds het werk van Durkheim en later dat van Parsons is consensus over waarden en normen een centraal element in de functionalistische analyse geworden. In deze traditie wordt consensus veelal simpelweg opgevat als de mate van overeenstemming die er in een sociaal aggre gaat tussen de leden bestaat. Wat echter niet betekent dat ook het meten van consensus zo simpel is. Bij nader inzien blijken er nogal wat varianten van consensus te onderscheiden die om een eigen specifiek meetmodel vragen (Rossi & Berk, 1985).

Een andere traditie in de sociologie (en sociale psychologie) die zich uitgebreid met de studie van consensus heeft beziggehouden is de symbolisch-interactionistische. Scheff heeft laten zien dat als men is geïnteresseerd in de sociale effecten van consensus men niet kan volstaan met het vaststellen van de mate van overeenstemming tussen individuen (Scheff, 1967). Het gaat niet alleen om de individuele oriëntatie van de leden van sociale aggregaten, maar ook of liever vooral om de coöriëntatie. Het is voor het verklaren van de sociale gevolgen die overeenstemming over waarden en normen of het ontbreken ervan heeft van belang te weten of mensen kennis hebben van de opvattingen van anderen en er weet van hebben dat anderen kennis hebben van hun opvattingen en ga zo maar door. De hier te bespreken dissertatie hoort in de interactionistische traditie thuis, maar dan in de 'harde' sociaal-psychologische tak ervan. Centraal staat de vraag of, en zo ja wanneer mensen ver-

wachten dat hun eigen sociale-waardenoriëntatie zal overeenstemmen met die van anderen. Ter beantwoording van deze vraag wordt gebruik gemaakt van zowel speltheoretische ideeën als de standaard-sociaal-psychologische theorie over motivatie, leren, causale attributie, 'framing' en dergelijke. Deze theoretische ideeën worden uitgewerkt in concrete hypothesen en modellen, die weer worden getoetst via laboratoriumexperimenten in de vorm van zogenaamde 'prisoner's dilemma' and 'decomposed games'. In het eerste hoofdstuk wordt de theoretische stand van zaken opgemaakt, dan volgen er vier hoofdstukken met even zoveel experimenten waarin kernhypothesen uit de theorie worden getoetst en in het laatste hoofdstuk vindt een evaluatie plaats en wordt een theoretisch model geconstrueerd dat rekening houdt met de 'state of the art' van de theorievorming op dit terrein en de empirische houdbaarheid van de kernhypothesen. Dat alles in zo'n honderd pagina's. Geen ogenblik wekt dit proefschrift de indruk dat honderd pagina's wel erg weinig zijn om het probleem van de sociale-waardenoriëntatie aan te pakken en op te lossen. Er staat niets overtolligs in. Het boek is strak gecomponeerd, helder geschreven; het onderzoek is goed opgezet en uitgevoerd. Wat wil je nog meer.

Wat blijkt is dat de kernhypothesen uit de literatuur slechts onder bepaalde omstandigheden opgaan. Daarom conditioneert en integreert Iedema ze in een omvattend model, dat hij met de term kegelmodel aanduidt en dat op drie principes berust. Het eerste principe is dat proefpersonen, ongeacht hun eigen sociale-waardenoriëntatie (wedijver, samenwerken, individualisme, altruïsme, agressie) van anderen verwachten dat ze een individualistische oriëntatie bezitten, dat wil zeggen dat die anderen zich slechts bekommeren om hun eigen uitkomsten en niet die van anderen. Het tweede principe is dat personen geneigd zijn het voorkomen van hun eigen oriëntatie te overschatten, dit is het zogenaamde 'false consensus'-effect. Het derde principe preciseert de eerste twee principes nader. Een hoge verwachting van een bepaalde oriëntatie heeft implicaties voor de verwachting van nabijgelegen oriëntaties op een vlak van sociale oriëntaties. Iedema spreekt over een

kegelmodel, omdat dat de vorm is die ontstaat als de frequentie van consensusverwachtingen als staven op een vlak van sociale-waardenorientaties worden geprojecteerd. Een post hoc analyse op de gecombineerde gegevens van zijn eerdere experimenten laat zien dat ieder van de principes werkzaam is en dat geen andere effecten optreden.

Hoewel sociologen uit de functionalistische en symbolisch-interactionistische tradities niet gek zijn op experimentele gegevens is het voor hen toch de moeite waard kennis te nemen van deze bevindingen. Allereerst omdat ze diepere verklaringen mogelijk maken dan de traditionele verklaringen waarmee ze werken en vervolgens omdat er suggesties aan te ontleen zijn voor onderzoek in de rommelige en gecompliceerde werkelijkheid van alledag.

Wil Arts

Literatuur

Rossi, P.H., & Berk, R.A., (1985). Varieties of normative consensus. *American Sociological Review*, 50, 333-347.

Scheff, Th.J., (1967). Toward a sociological model of consensus. *American Sociological Review*, 32, 32-46.

Jo Diederer, Sociaal milieu en loopbanen. Over de effecten van gezinsachtergrond op school-, beroeps- en levensloopbaan, Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, Nijmegen, 1993.

Dit boek bevat een nieuwe analyse van de gegevens over het Van Jaar tot Jaar-cohort, waarin de levensloop gevolgd wordt van mannen en vrouwen die in 1965 op twaalfjarige leeftijd het basisonderwijs verlieten. Ze zijn tot op heden vier maal ondervraagd, het laatst op 35-jarige leeftijd; er waren toen nog 1192 ondervraagden over. Diederer breidt in de hier gerapporteerde analyses eerdere rapportages uit door het ouderlijk milieu te indiceren via een reeks van sociale en culturele indicatoren, terwijl voorheen slechts op het beroepsniveau van de vader werd afge-

gaan. De belangrijkste toegevoegde aspecten zijn de opleidingsniveaus van vader, moeder en grootouders, de beroepen van moeder en grootouders, aspiraties waarvan de ouders bij de vroege metingen blijf hebben gegeven en het culturele klimaat in het ouderlijk gezin. De veelheid aan afhankelijke variabelen valt uiteen in zes groepen: schoolloopbaan, beroepsloopbaan, volwasseneneducatie, partnerkeuze en leefsituatie van het gezin, leefstijl en houdingen met betrekking tot loopbaan en werk.

Alles bijeen genomen een uitgebreide en complexe verzameling van kenmerken. Diederer gebruikt een zeer gedetailleerd causaal model als organisatiebeginsel en poogt de lezer door de veelheid van informatie heen te voeren via een uiterst compacte presentatie van de resultaten, waarbij vermeden wordt systematische kwantitatieve informatie in tabellen te bieden. In plaats daarvan wordt verspreid door de tekst van allerlei getallen mededeling gedaan en de systematiek gezocht in een grafische voorstelling van de uitkomsten. Wat mij betreft is deze opzet geen verduidelijking. Getallen horen in een tabel thuis en niet (te veel) in de tekst; figuren verduidelijken alleen maar wanneer ze een vereenvoudigend beeld van getallen bieden en niet alle getallen in moeilijk zichtbare vorm. Bovenal ontbreekt het Diederer aan een leidende theoretische vraagstelling en hypothesen om zijn materiaal in te delen. Zo dun als het boek is – in verhouding tot de behandelde informatie –, men raakt er als lezer toch snel van buiten adem. Het is pas in het afsluitende hoofdstuk dat Diederer tot enigszins onthoudbare conclusies komt. De belangrijkste is dat het beroepsniveau van de vader inderdaad een onderrepresentatie biedt van de effecten van het ouderlijk milieu op de loopbaan. Wanneer men de opleidingsniveaus van vader en anderen erbij betreft, komt men tot meer verklarende kracht. Deze conclusie lijkt me op zichzelf juist, maar op Diederers werkwijze is wel wat kritiek mogelijk, omdat hij ook het opleidingsniveau van een oudere broer/zus tot de milieu-indicaties rekent. Dit is dubieus, omdat men deze variabele net zo goed als een (parallele) afhankelijke variabele kan beschouwen en de samenhang tussen opleidingsniveaus van broers/zussen juist een indica-

tie geeft voor de *ongemeten* kenmerken van het ouderlijk milieu die van invloed zijn op de loopbaan (siblingmodellen). Een tweede conclusie is dat met name de beroepsniveaus van de grootouders nogal wat invloed op de latere loopbaan uitoefenen, onafhankelijk van kenmerken van de ouders. Dat is een verrassende bevinding, die ik nog niet eerder in de literatuur heb gezien. Replicatie lijkt me geboden, aler er te veel betekenis aan wordt gehecht. Ten slotte blijken er in de latere levensloop nogal wat directe milieu-invloeden te bestaan, dat wil zeggen invloeden die niet geïntermedieerd worden door resultaten in de schoolloopbaan van de respondent. Dieren bespreekt niet in hoeverre dit resultaat betekent of de schoolloopbaan slecht gemeten is, dan wel dat er inderdaad veel overdracht buiten de schoolloopbaan plaatsvindt.

Ik vrees dat publikaties als deze het imago van kwantitatieve sociale wetenschappen en in het bijzonder van causale modellen weinig goed doen. De kwantitatieve wetenschapper vindt te weinig en vindt het te moeizaam, kwalitatieve wetenschappers vinden slechts hun vooroordelen bevestigd en de leek vindt helemaal niets.

Harry B.G. Ganzeboom

W. Jansen en G.L.H. van den Wittenboer (red.), Sociale netwerken en hun invloed, Boom, Amsterdam/Meppel, 1992.

Het boek is de eerste Nederlandse bundel waarin Nederlandse bijdragen op het terrein van sociale netwerken bijeengebracht worden. Op internationale sociale-netwerkconferenties wordt de omvang van de Nederlandse deelname steeds alleen overtroffen door die van het organiserende land. Het is dan ook goed dat de omvangrijke groep Nederlandse netwerkonderzoekers zich presenteert voor het Nederlandse publiek.

De redacteurs delen de bijdragen in op basis van een tweedimensionale classificatie. De eerste dimensie heeft betrekking op een fundamenteel onderscheid in netwerkstudies, namelijk die tussen ego-gecentreerde netwerken en onderling gerelateerde netwerken. In ego-gecentreerde netwerken gaat het om het netwerk van

één persoon, bij onderling gerelateerde netwerken om het netwerk van een gehele populatie eenheden (personen, organisaties, begrippen, tijdschriften). Op de tweede dimensie onderscheiden zij de bijdragen in theorie- en data-georiënteerde bijdragen. Niet alleen heeft deze indeling niets met soorten netwerkstudies als zodanig te maken, de feitelijke indeling van de bijdragen komt in een aantal gevallen als erg arbitrair over. Vanuit netwerkperspectief is een fundamenteelere driedeling denkbaar. Het gaat dan om de vraag of netwerkstudies zich primair met de analyse van de netwerkstructuur als zodanig bezighouden, de netwerkstructuur als verklarende variabele voor het gedrag van de onderzochte eenheden opnemen (netwerken als onafhankelijke variabele) dan wel de structuur en het ontstaan van netwerken willen verklaren (netwerken als afhankelijke variabele). Het had niet alleen tot een overzichtelijkere indeling van de bijdragen geleid, maar ook tot een betere titel van de bundel en een andere selectie van de bijdragen. Hier wrekt zich dat het initiatief van de bundel is uitgegaan van de onderzoeksgroep 'Begripsvorming en Researchdesign' van de werkgemeenschap 'Sociaal-Methodologisch Onderzoek' en dat de redactie bestaat uit twee personen die zelf weinig ervaring met sociaal-netwerkonderzoek hebben. Ook in ander opzicht heeft de redactie niet optimaal gewerkt, getuige een aantal fundamenteel onjuiste conclusies in enkele bijdragen, fouten in tabellen en onduidelijke teksten. Dit neemt niet weg dat de bundel interessant genoeg is om ter hand genomen te worden als eerste kennismaking met Nederlands sociaal-netwerkonderzoek.

De eerste bijdrage van Tjhuis, Flap, Foets en Groenewegen stelt de vraag centraal hoe persoonlijke netwerken van de Nederlandse bevolking eruitzien. Zij constateren terecht dat een referentiepunt ontbreekt voor tal van studies onder specifieke groepen (gescheidenen, ouderen, verhuizers enzovoort) om aan te geven op welke kenmerken en in welke mate de bestudeerde netwerken afwijken van de netwerken van de Nederlandse bevolking in het algemeen. Met hun bijdrage willen zij daar verandering in aanbrengen. Hun bijdrage bevat veel interessante gegevens. Een van de meest opvallende vind

ik de niet-becommentarieerde bevinding dat de percentages mensen die namen weten te noemen van personen om over problemen te praten sterk dalen over de leeftijdscategorieën. Voor problemen over de gezondheid is dat 59% onder de 18-24-jarigen en 33% onder de vijftenzestig-plussers, voor problemen in het algemeen 62% versus 27%. Uit hun bijdrage blijkt echter primair hoezeer dit soort gegevens afhangt van de door de onderzoeker gekozen afbakening van het netwerk. Aangezien deze niet over de studies is gestandaardiseerd (en ook moeilijk is te standaardiseren los van de concrete vraagstelling), lijkt het mij een illusie te veronderstellen dat we nu wel een referentiepunt hebben. Ronduit foute conclusies worden getrokken ten aanzien van de homogeniteit/heterogeniteit van netwerken. De vraag daarbij is of netwerkleiden onderling overwegend dezelfde kenmerken hebben. Zo onderzoeken zij de heterogeniteit van de ego-gecentreerde netwerken naar geslacht en het al dan niet hebben van een betaalde baan. In de slotparagraaf concluderen zij dat de netwerken homogeen zijn naar geslacht en arbeidsdeelname. In de daaraan voorafgaande paragraaf laten zij echter zien dat zeker de netwerken van mannen heel heterogeen zijn naar geslacht (0,70 op hun heterogeniteitsindex). Bovendien is de heterogeniteit naar arbeidsdeelname niet te interpreteren zonder als referentiepunt de fractie personen met een betaalde baan onder de Nederlandse bevolking te nemen.

In de bijdrage van Boxman, Flap en Weesie wordt een theoretisch model voor informeel zoekgedrag op de arbeidsmarkt uitgewerkt en getoetst op een panelonderzoek onder HBO'ers. Sociaal kapitaal en informeel zoekgedrag blijken positief samen te hangen, maar ook de toestand van de arbeidsmarkt is van belang. Naarmate mensen sterker met elkaar concurreren om een baan, doen ze meer moeite en zoeken informeel. Dat laatste geldt ook voor gesloten deelmarkten. Zoals in veel studies naar ego-gecentreerde netwerken wordt heel weinig gedaan met specifieke kenmerken van de netwerken. Afgezien van enkele storende verschuivingen en omissies in de tabellen is dit een bijzonder goede bijdrage aan de bundel.

Hoewel de bijdragen van Van Busschbach en

Broese van Groenou door de redacteurs in andere cellen van hun classificatie worden ondergebracht, zijn zij qua theoretische aanpak en vraagstelling sterk op elkaar gelijkend. In beide artikelen wordt de verklaring van netwerkveranderingen centraal gesteld. Van Busschbach stelt een aantal hypothesen hierover op die zij afleidt van verschillende theorieën over sociaal kapitaal. Hierbij benadrukt zij een verschil van opvatting tussen Burt en Coleman. Burt veronderstelt dat unieke relaties stabiel zijn, Coleman veronderstelt dat juist voor goed ingebbede relaties. Indien wij ons realiseren dat sociale netwerken een instrumenteel karakter hebben, is dit verschil te herleiden tot het feit dat Burt en Coleman geheel verschillende instrumentele netwerken bestuderen. Burt bestudeert informatienetwerken en in informatienetwerken zijn unieke verbindingen bijzonder waardevol omdat zij unieke informatie kunnen verschaffen. Die zullen dan ook worden gekoesterd en naar verwachting gehandhaafd blijven. Coleman daarentegen heeft het over informele sociale relaties binnen gemeenschappen. Binnen een sociale gemeenschap zijn hechte netwerken instrumenteel voor de uitoefening van sociale controle. Naar verwachting zullen daarom juist goed ingebbede relaties gehandhaafd blijven. Stabiliteit van relaties kan daarom niet los van de instrumentele waarde van de relatie worden bestudeerd en dat realiseert Van Busschbach zich onvoldoende (althans in haar bijdrage aan de bundel). Onderzoek van Broese van Groenou naar de stabiliteit van verschillende soorten relaties spreekt mij daarom aan. Zij gaat namelijk voor gescheiden personen na of een aantal relatiekenmerken verschillend uitwerken op het verbreken van relaties met de schoonfamilie, gezamenlijke vrienden, persoonlijke vrienden en eigen familie. Zij doet dat eerst per relatietype, daarna voor alle relaties samen. In deze laatste analyse worden de vier typen relaties als dummies aan de logistische regressie toegevoegd, maar wordt niet gekeken naar interactietermen tussen de relatiekenmerken en de typen relaties. Dat had je nu juist verwacht, met name omdat zij in haar tekst herhaaldelijk nagaat of de verklaringen per relatietype verschillend zijn. En dat zou je verwachten in het licht van wat

hierboven is gesteld. Wellicht komt deze omis- sie voort uit het feit dat Broese van Groenou geen duidelijke verwachtingen voor de verschil- lende typen relaties theoretisch afleidt.

Reciprociteit is een belangrijk concept in socia- le-netwerkanalyse. Van Tilburg laat in zijn bijdrage zien dat de operationalisering van we- derkerigheid in sociale relaties vanuit verschil- lende invalshoeken kan worden gedaan en dat dit tot verschillende resultaten kan leiden. Dit wordt onderzocht op een groep ouderen. Onge- acht de operationalisering zijn de netwerken van ouderen echter overwegend wederkerig. Wel blijkt er sprake van een sterk methode-effect. Wanneer de vragen naar geven en ontvangen van steun om en om worden gesteld, zijn veel meer relaties wederkerig dan wanneer eerst alle vragen naar geven van steun en dan naar ontvan- gen van steun worden gesteld.

De andere vier bijdragen in het boek hebben betrekking op onderling gerelateerde netwer- ken.

In de bijdrage van Baveling en Van Roozendaal wordt een besluitvormingsmodel uiteengezet en toegepast op een issue over de bouwhoogte in het centrale deel van de IJ-oever in Amsterdam. In dit door mij ontwikkelde besluitvormingsmo- del worden twee fasen onderscheiden, een fase waarin actoren elkaar via netwerken onderling beïnvloeden en een fase waarin de uiteindelijke besluitvormers de beslissing nemen. In het mo- del worden netwerken direct gerelateerd aan (geprefereerde) uitkomsten van beslissingen. Het instrumentele karakter van netwerken wordt hiermee in het model ingebouwd. Het model is in staat voorspellingen te doen over uitkomsten van beslissingen en levert daarnaast een machts- vector voor de actoren op.

De bijdrage van Aerts, Duffhues en Felling bestudeert het verloop van de katholieke bewe- ging in Arnhem. Aan de hand van Etzioni wor- den verschillende stadia van een sociale bewe- ging onderscheiden. De netwerkanalyse van personele verbindingen tussen bestuursorganen van katholieke organisaties wordt gebruikt om een indicatie te geven van trendbreuken in de ontwikkeling van de katholieke beweging over de periode 1860 tot 1980. De onderzoekers zijn zich goed bewust van de beperkingen die dit

soort netwerkgegevens heeft. Deze beperking heeft betrekking op de onzekerheid over de aard van de relatie en de instrumentele betekenis van dit soort relaties voor de doeleinden van de be- trokken eenheden. Hierboven heb ik herhaalde- lijk aangegeven dat dat juist essentieel is in netwerkanalyse. De auteurs wijzen er dan ook terecht op dat de historische onderzoeker zich van tevoren moet beraden op de veranderende betekenis van zulke relaties en op zoek dient te gaan naar gegevens die additionele informatie geven over de praktische betekenis van netwerk- relaties.

Deze laatste waarschuwing wordt onvoldoende in acht genomen door Faber in zijn bijdrage over het netwerk van politieke interacties tussen regeringen. Faber maakt gebruik van een be- stand van systematische registraties van het politieke gedrag van landen ten opzichte van elkaar over de periode 1948-1978 (het zgn. COPDAB-bestand). In het bestand worden zeven beleidsterreinen onderscheiden waar de interacties betrekking op kunnen hebben (sym- bolische, economische, militaire, cultureel/we- tenschappelijke, diplomatieke interacties, inter- acties betreffende milieu en natuurlijke hulp- bronnen en interacties betreffende mensenrech- ten, etnische en demografische aangelegenheden). Het bestand bevat tevens informatie over de intensiteit van elke interactie. Faber bekriti- seert eerdere studies die er zonder meer van uitgaan dat positieve en negatieve interacties een negatieve samenhang vertonen. Voor iedere zender en ontvanger aggregaat hij daarom de positieve en negatieve interacties apart voor elk van de zeven beleidsterreinen, waarbij aan elke interactie een intensiteitsscore toegekend wordt die varieert tussen 3 en 0. Wegens de scheve verdeling van de intensiteitsscores wordt vervol- gens een logaritmische transformatie toegepast. De structuur van de interacties wordt onderzocht over alle interacties in drie steekjaren, 1948, 1963 en 1978. Met maximum likelihood factor- analyse wordt een twee-factorstructuur getoetst bestaande uit de negatieve en positieve interac- ties op elk der beleidsterreinen. De twee factoren verklaren alleen voor diplomatieke en militaire interacties meer dan 30% van de variantie. Faber concludeert dan ook dat de andere interacties

geen valide operationalisaties zijn voor de dimensies samenwerking en conflict. Bovendien bestaat er een positieve samenhang tussen positieve en negatieve interacties, namelijk 0,42. Vervolgens wordt de betrouwbaarheid van de factorstructuur onderzocht door enkele andere periodes te nemen. Ten slotte worden de 76 landen die in alle drie de steekjaren bestonden in vijf clusters ingedeeld op basis van overeenkomstig samenwerkings- en conflictgedrag ten opzichte van andere landen. Het voert hier te ver uit te leggen hoe dit door Faber gedaan wordt. Er zijn echter twee hoofdproblemen met de hier omschreven aanpak. Ten eerste veronderstelt de aggregatie over zo'n periode dat landen onveranderde interactiepatronen door de tijd hebben. Om maar een voorbeeld te noemen, in 1948 regeerde Koning Faruk in Egypte, in 1963 Nasser en in 1978 Sadat. Dit zal deels een verklaring zijn van de wel zeer merkwaardige groepsindeling van Faber, waarbij Mexico in de Sovjet-invloedssfeer komt en Egypte bij de westerse sympathisanten. Het tweede hoofdprobleem is vervolgens dat Faber zijn bevindingen op geaggregeerd niveau gaat interpreteren alsof zij betrekking hebben op individuele gebeurtenissen. Zo interpreteert hij de positieve samenhang tussen positieve en negatieve interacties op geaggregeerd niveau als een samengaan van samenwerkings- en conflictgedrag: 'Door regelmatig samenwerkingsgedrag en conflictgedrag te etaleren op dezelfde of verschillende beleidsterreinen proberen regeringen zowel *escalatie van conflicten als sterke samenwerkingsrelaties* te voorkomen' (cursivering van mij). En even verderop: 'Hoewel regeringen streven naar neutraliteit en ongebondenheid in hun relaties met regeringen van andere staten...' Zulke conclusies mogen natuurlijk niet getrokken worden zonder de interacties daadwerkelijk te verbinden met specifieke gebeurtenissen. Vervolgens gaat hij op deze foute veronderstellingen een model voor interacties uitwerken dat wegens technische problemen niet kan worden geschat. In zijn huidige vorm ontsiert deze bijdrage dan ook de bundel.

Indien wij de nabeschuiving van Swanborn buiten beschouwing laten, is de laatste bijdrage een relatief niet-technische inleiding van Ley-

desdorff over zijn bijdrage tot een statische en dynamische analyse van netwerkdata met behulp van informatietheorie. Hij laat zien dat de informatietheorie zowel voor structuur- als tijdreeksanalyse gebruikt kan worden en de resultaten van beide in een samenhangend kader kan plaatsen. Hij illustreert dat met een uitgewerkt voorbeeld van een netwerk van tijdschriften. Zijn bijdrage is vooral methodisch belangwekkend. Het is dan ook te hopen dat deze benadering op korte termijn opgenomen zal worden in de standaardprogrammatuur voor sociale-netwerkanalyse.

F.N. Stokman

Ruud Koole, De opkomst van de moderne kaderpartij: veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990, Het Spectrum, Utrecht, Aula-paperback, 1992.

Wat voor veranderingen zijn er tussen 1960 en 1990 geweest in de organisatie van de Nederlandse politieke partijen? Dat is de centrale vraag die Ruud Koole aan de orde stelt in zijn proefschrift, maar hij volstaat niet met de beantwoording van alleen deze vraag. In zijn 462 pagina's dikke Aula-paperback behandelt hij in deel I de voorgeschiedenis en organisatiestructuur van ARP, CHU, KVP, PvdA en VVD in 1960 en de organisatie van D66 in 1966 en van het CDA sinds 1975.

In deel II, getiteld het partij-apparaat 1960-1990, worden in afzonderlijke hoofdstukken achtereenvolgens behandeld de formele organisatiestructuur, lidmaatschap en ledentallen, de financiën, de wettelijke positie van de partijen, de verhouding tussen fractie en partij en de relaties met maatschappelijke organisaties.

In drie hoofdstukken in deel III, de partij in actie, worden de veranderingen in de wijze van kandidaatstelling, in het tot stand komen van partijprogramma's en in de verkiezingscampagnes tussen 1960 en 1990 onder de loep genomen.

In deel IV, conclusie, komt de vraag aan de orde hoe al deze veranderingen moeten worden geïnterpreteerd in het licht van bestaande theorieën over partijorganisaties. In zijn inleiding verwijst Koole onder anderen al naar Duverger die de

twintigste-eeuwse massapartij zag als opvolger van de negentiende-eeuwse kaderpartij, die door invoering van het algemeen kiesrecht haar bestaansrecht had verloren, en naar Kirchheimer en Panebianco die deze massapartijen of sociale integratiepartijen zien als voorloper van een nieuw type partij, de catch-all partij (Kirchheimer) of de electoraal-professionele partij (Panebianco). In het vierde deel gaat Koole zorgvuldig na of de Nederlandse politieke partijen passen in het model van Kirchheimers catch-all partijen dan wel in Panebianco's electoraal-professionele partijen. Veel aandacht besteed hij aan de vraag hoe de kenmerken van de catch-all partijen (o.a. minder ideologische bagage, werwing van kiezers dwars door de bevolking heen en goede betrekkingen met verschillende belangengroepen) en van electoraal-professionele partijen (o.a. de centrale rol van specialisten en technocraten en nadruk op strijdpunten en leiderschap) kunnen worden geoperationaliseerd. Na een subtiel analyse komt hij tot de conclusie dat het 'vooralsnog onjuist (is) de Nederlandse partijen met de door Kirchheimer en Panebianco voorgestelde termen te typeren' (p. 395).

Vervolgens gaat hij uitvoerig na of er dan wellicht sprake is van een neergang van de politieke partijen, zoals vooral door Amerikaanse auteurs nog wel eens wordt gesuggereerd. Zijn nuchtere conclusie is, terecht lijkt mij, dat zolang 'partijen in staat zijn vele kiezers bij de verkiezingen en een groot aantal kandidaten voor een beperkt aantal publieke ambtenaren te mobiliseren' het moeilijk is vol te houden dat de partijen in verval zijn.

Maar hoe zijn de Nederlandse politieke partijen dan wel te typeren? Koole kiest voor de omschrijving moderne kaderpartij die wordt gekenmerkt door overwicht van de partijtop, een lage organisatiegraad, sterke gerichtheid op de kiezer, de structuur van een massapartij met organisatie van de leden in afdelingen en financiële afhankelijkheid van leden én overheid. Voorzichtig laat de auteur zich uit over de mogelijke toekomst van deze moderne kaderpartijen. Het is mogelijk dat zij 'verworden tot ondemocratische, volledig van de maatschappij geïsoleerde en door technocraten overheerste semi-staatsinstellingen', maar onvermijdelijk is dat niet. Door

met inzet, inzicht en politieke wil te reageren op prikkels van buiten 'kunnen zij bewijzen dat zij de intermediaire rol tussen burgers en overheid nog steeds vervullen', aldus het evenwichtige oordeel van de auteur op de laatste pagina van zijn werk.

Koole heeft met zijn proefschrift een helder geschreven handboek van de Nederlandse politieke partijen geproduceerd en hij was daarvoor ook de meest geschikte persoon. Jarenlang is hij werkzaam geweest bij het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen in Groningen, opgericht door Lipschits, die sinds 1963, aanvankelijk vanuit Amsterdam, de systematische bestudering van de Nederlandse politiek partijen op de agenda van de Nederlandse politologie heeft gezet. Koole, die sinds 1989 fulltime verbonden is aan de vakgroep Politieke Wetenschappen in Leiden, is tot 1989 hoofd van het Documentatiecentrum geweest. Zijn dissertatie kan worden beschouwd als een fraai afscheidscadeau aan het Centrum.

H. Daudt

Janneke Plantenga, Een afwijkend patroon. Honderd jaar vrouwenarbeid in Nederland en (West-)Duitsland, SUA, Amsterdam.

Waarom werken er in Nederland minder vrouwen buitenshuis dan in (West-)Duitsland? Deze vraag beantwoordt Janneke Plantenga door de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen in beide landen over een periode van honderd jaar met elkaar te vergelijken. Ze gaat na hoe de vrouwelijke bevolking is samengesteld naar leeftijd, burgerlijke staat, arbeidsvorm en besteedt aandacht aan de samenstelling van de werkgelegenheid naar bedrijfstak en bedrijfsklasse. Studies over de katholieke textielsteden Tilburg en Mönchengladbach, vullen het nationale beeld aan en verfijnen het. Het statistische materiaal is aangevuld met secundaire literatuur, onder andere over veranderingen in wat het mentaal-culturele klimaat wordt genoemd met de nadruk op veranderende opvattingen over vrouwen, vrouwelijkheid en vrouwenarbeid. Hoewel geen eenvoudige opgave slaagt Jannneke Plantenga

erin een heldere en boeiende schets te geven van die veranderingen (hoofdstuk 2). Gecombineerd met het uitvoerige statistische materiaal (waaruit met een andere presentatie meer zou zijn te halen) concludeert zij dat verschillen in het mentaal-culturele klimaat gering zijn en dat gebruikelijke verklaringen omtrent het afwijkende patroon onjuist en/of onvolledig zijn, zoals economische structuur en het ontbreken/aanwezig zijn van een oorlogsindustrie.

Voor een verdere verklaring kijkt de econome naar sociaal-economische omstandigheden en politiek-institutionele factoren. Ook de laatste categorie factoren speelt een ondergeschikte rol bij de verklaring van de verschillen tussen beide landen. Het feit bijvoorbeeld dat het zwangerschaps- en bevallingsverlof in (West-)Duitsland gunstiger is dan in Nederland, 'lijkt eerder een gevolg te zijn... dan dat het hier gaat om een voorwaarde...' (p. 116).

Met betrekking tot de sociaal-economische omstandigheden ontbreken lange-termijngegevens over lonen en inkomens en wordt de hogere welvaart van Nederland meestal aangetoond door te verwijzen naar het nationaal inkomen. Janneke Plantenga neemt hier geen genoegen mee. Zij wijst erop dat een hoger nationaal inkomen niet kan worden gehanteerd als verklaring voor de lagere participatie van vrouwen in Nederland en dat een hoog bruto binnenlands product per arbeidsduur veelzeggender is, zeker wanneer wordt verondersteld dat er een relatie bestaat tussen arbeidsproductiviteit en het loonniveau. Haar berekeningen laten grote produktiviteitsverschillen zien in de agrarische sector. Dit maakt haar conclusie aannemelijk dat Nederland beter dan West-Duitsland er in is geslaagd de sociaal-economische omstandigheden in overeenstemming te brengen met het ideaal van een lage arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen. Haar beschrijving van de twee textielsteden bevestigt dit. De CAO van 1918 in de textielindustrie in Tilburg afgesloten, verbiedt het aannemen van gehuwde of gehuwd geweest zijnde vrouwen met kleine kinderen, de CAO van 1920 verbiedt alle arbeid aan gehuwde vrouwen in de fabrieken. Dat werkgevers! dit 'uit oogpunt van moraliteit niet passend vinden' (p. 130), ja dat pastoor en fabrikant zich bemoeien

met het morele peil van het fabrieksmeisje is mijns inziens – en zeker voor Angelsaksisch georiënteerde economen – verrassend. Het is in ieder geval minder bekend dan de lange periode met de vele nationale arbeidsverboden voor gehuwde vrouwen in de overheidssector. Janneke Plantenga merkt op dat pogingen om in Mönchengladbach de beroepsarbeid van gehuwde vrouwen terug te dringen geen succes hebben. 'Een belangrijke reden is ongetwijfeld economische noodzaak,... Toch is dit waarschijnlijk een wat al te simpele voorstelling van zaken (p. 164, 165). Helaas werkt ze deze opmerkingen niet verder uit. Wel concludeert ze in haar slotparagraaf dat Nederland zich een lage participatie van vrouwen kon veroorloven, dat tijdens het industrialisatieproces in de tweede helft van de negentiende eeuw hiervoor de basis is gelegd en, dit: 'heeft niet zozeer te maken met een specifiek Nederlands normen- en waardenpatroon, als wel met de economische mogelijkheden en met de verzuiilde structuren waarbinnen deze normen en waarden worden uitgedragen' (p. 193).

Daarbij doet ze geen uitspraken over causaliteit. Relatief hoge welvaart, lage participatie van gehuwde vrouwen, hoge arbeidsproductiviteit en (gezins)lonen vinden bevestiging in elkaar en zijn bestaansgrond voor elkaar. Een verdere theoretische onderbouwing en een latere toetsing van die theorie is nodig om uitspraken over oorzaak en gevolg te doen. Zo'n theoretische beschouwing ontbreekt, evenals een uitwerking van de slotparagraaf waarin zij speculeert over een toekomst waarin de waardering voor kwaliteiten, werkzaamheden en verantwoordelijkheden die historisch gezien met het vrouwenleven zijn verbonden, tot een nieuwe emancipatiestrategie kunnen leiden. Voor iedereen daarin geïnteresseerd, vormt dit boek een uitstekende basis om te starten. Echter ook zonder meer is het boek boeiend om te lezen.

Hettie A. Pott-Buter

H.O. van den Berg, M. Boorsma en H. van Maanen (red.), De kwaliteit van kunst en de organisatie van het oordeel, Passage, Groningen, 1994.

Boegbeeld van het Nederlandse kunstbeleid sinds de jaren tachtig is het begrip kwaliteit. Het subjectieve karakter van dit begrip en de onduidelijkheid in de definiëring van de criteria op grond waarvan kwaliteit wordt beoordeeld, zijn, naast de wijze waarop dat oordeel wordt gevormd, echter steeds meer onderhevig aan kritische geluiden. Vooral de kloof die is ontstaan tussen de smaak van de kleine elite die belast is met de artistieke oordeelsvorming en de voorkeuren van 'het publiek' is voedingsbodem voor deze kritiek. Tegelijkertijd is er in het kunstbeleid sprake van een *revival* van het begrip cultuurparticipatie.

De 'kwaliteitsdiscussie' is het onderwerp van een boek dat ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de studierichting Kunst en Kunstbeleid aan de Rijksuniversiteit Groningen is uitgegeven. Docenten van deze eerste meerjarige Europese doctoraalopleiding voor kunstbeleid en kunstmanagement benaderen het begrip kwaliteit in acht artikelen vanuit diverse wetenschappelijke invalshoeken: filosofisch, sociologisch, kunsthistorisch, bedrijfskundig en beleidsmatig. Daarnaast worden visies gegeven op de problemen en dilemma's van de kwaliteitsbeoordeling in de verschillende kunstsectoren te weten beeldende kunst (A. Hoogenboom), architectuur (C. v.d. Ploeg), podiumkunsten (P. van Reijen), en letteren (R. de Vries en H. Lefevink).

De eerste drie artikelen — en de meest interessante — van de bundel betreffen respectievelijk de ideologische doelen bij het begrip kwaliteit dienen (H.O. van den Berg), het ondergewaardeerde oordeel van de kunstconsument (M. Boorsma) en een nadere determinatie van de notie kwaliteit (H. van Maanen). Volgens Van den Berg maken de deskundigen die zijn belast met artistieke oordeelsvorming zich, met name in de eigentijdse beeldende kunsten, schuldig aan mystificerend woordgebruik. Ook is hun specificatie van het begrip kwaliteit te gering evenals de criteria op grond waarvan kwaliteits-

oordelen worden geveld. Zonder dergelijke referenties heeft het kwaliteitsbegrip geen betekenis. Hij stelt voorts dat er een te sterke nadruk ligt op de interne beoordeling door de beroepsgroep zelf en de oordeelsvorming (mede daardoor) aan persoonlijke en interpersoonlijke inconsistentie lijdt. Hoewel er veel waarschuult in zijn aanklacht tegen 'kwaliteit als kunstzinnige mystificatie' doet de bij tijd en wijle hilarische toonzetting soms afbreuk aan zijn kritische benadering.

Boorsma en Van Maanen benaderen het onderwerp neutraler. Boorsma introduceert vanuit bedrijfskundig perspectief 'de magische driehoek van kwaliteit'. Van optimalisering van kwaliteit is slechts sprake wanneer de drie invalshoeken vanwaaruit een object van kwaliteit benaderd kan worden in een evenwichtige verhouding ten opzichte van elkaar verkeren: de produktbenadering, het gebruikersperspectief en de maatschappelijke dimensie. In de kunsten is die verhouding verstoord ten gunste van de produktbenadering en ten nadele van de gebruikers. Boorsma bepleit herstel van dit evenwicht, waarbij in het bijzonder de inbreng van het publiek een grotere rol zou moeten spelen.

Van Maanen probeert in zijn 'exercitie met het begrip kwaliteit (...) een kluwen betekenseenheden te ontwarren' om de operationaliseerbaarheid van de term te vergroten. Vanuit beleidsmatige, bedrijfskundige en filosofische noties over het begrip kwaliteit onderscheidt hij binnen kwaliteitsoordelen een kennis- en een smaakoordeel. Met dat onderscheid geeft hij ook het verschil tussen de kennis van deskundigen en de smaak van consumenten aan. Hij bepleit een herziening van de verhouding tussen beide componenten in het kwaliteitsoordeel — dat tot nu toe in het voordeel van de laatste uitvalt — en analoog daaraan samenwerking van leken en professionals in de oordeelsvorming.

Langs verschillende wegen komen alledrie de auteurs tot een vergelijkbare conclusie: de publieksdimensie in de artistieke oordeelsvorming is ondergewaardeerd en verdient opwaardering. De vorm die de vergroting van de inbreng van leken in de artistieke oordeelsvorming zou moeten krijgen is echter ook voor hen een probleem. Van Maanen en Boorsma ontwikkelen wel aan-

zetten tot antwoorden, maar geven tegelijkertijd aan hoe gecompliceerd het hanteren van de term kwaliteit in relatie tot een groter publieksbereik is.

Hoewel niet alle bijdragen aan de bundel even geslaagd zijn (waarin overigens een zorgvuldiger eindredactie verbetering had kunnen brengen, evenals in de aanmerkelijke hoeveelheid typfouten) is het boek — voor de goede verstaander, leek of professional — een *eye-opener* voor de kwesties die rond het kwaliteitsbegrip spelen. De waarde van het boek is vooral gelegen in het feit dat de auteurs, als relatieve buitenstaanders, het circuit van de artistieke oordeelsvorming vanuit verschillende invalshoeken een spiegel voorhouden. Wil er echter daadwerkelijk sprake zijn van enige toenadering tussen deskundigen en publiek, dan kan dat alleen wanneer de adviseurs hier het belang van in gaan zien. Tot op heden lijken die daar echter weinig behoefte aan te hebben. Een dergelijke ontwikkeling leidt immers tot het opgeven, of op zijn minst veranderen, van gevestigde (machts)posities.

Truus Gubbels

Mel van Elteren, Imagining America, Dutch youth and its sense of place, Tilburg University Press, 1994.

De eerste zin van deze studie luidt dat sinds 1945 'Amerika' belangrijker werd in het leven van Westeuropese jongeren. Van Elteren wil de invloed van de Amerikaanse populaire cultuur op de naoorlogse Hollandse jeugd onderzoeken. Dit onderwerp perkt hij in tot Amerikaanse pop. De stelling van een Amerikaans cultureel imperialisme wordt verworpen. Nederland behoort tot de semi-periferie, maar betekenissen worden niet opgelegd. Vragen over trends in de herkomst van muziek dienen een vervolg te krijgen in vragen over toegekende betekenissen.

Een volgend hoofdstuk bevat de hypothese dat jonge Amerikaanse popliedhebbers zich tot een bestaande en denkbeeldige gemeenschap rekenen. De bestaande is die van kenners van bepaalde muziek, de denkbeeldige die van de plaatsen

waarmee ze wordt geassocieerd. Pop vermindert eenzaamheid en thuisloosheid. De vraag in hoeverre voor Nederlandse jongeren Amerikaanse pop deze betekenissen heeft, wordt beantwoord in hoofdstukken over de eerste aanvaarding van rock, de tegencultuur van de jaren zestig en hedendaagse rap. Uiteindelijk stelt Van Elteren dat in Nederland — ondanks toenemend niet-Amerikaans eigendom van de popindustrie en meer Europop — Amerikaanse pop verbonden blijft met een denkbeeldige gemeenschap met vrijheid en welstand.

Het is al te gemakkelijk de empirische argumenten van deze studie als zwak te bestempelen. Zonder een door NWO bekostigde databank met een karakterisering door musicologen van de muziek op een steekproef opnamen, classificatie door letterkundigen van hun tekst, bekendheid volgens hitlijsten en type jeugdsentiment opgediept uit interviews onder popliedhebbers, blijft onderzoek naar artefacten en hun gebruikers onder de maat van onderzoek naar alleen personen. Toch is het betoog soms heel luchtig. De stap van cultuur naar pop pakt wellicht uit in het voordeel van de stelling van amerikanisatie: sport, eten en kleding lijken minder invloed te vertonen. Op pagina 134 doet van Elteren de Britse invasie van Amerikaanse hitlijsten af met de opmerking dat deze Britse muziek zwarte Amerikaanse in een ander jasje was, aldus de musicologische vernieuwingen van de Beatles miskennend. Op pagina 214 staat dat Levi's door televisiereclame marktleider werd. Een voetnoot zegt welk marktaandeel Levi's in 1991 had. Het eerdere wordt niet vermeld. Het marktaandeel van Levi's kan trouwens groeien terwijl de markt voor spijkerbroeken krimpt. En hoe wordt zwarte Amerikaanse muziek geassocieerd met vrijheid en welstand? Zo weinig weten Nederlandse jongeren niet over discriminatie van negers in de Verenigde Staten.

Onderhavige studie vormt een belangrijke bijdrage aan de sociologie van de popmuziek. Toch zijn bezwaren tegen eerdere studies niet verminderen. Sommige hoofdstukken lezen als een opsomming van namen en andere reproduceren koeterwaals van de interpretatieve sociologie. Een afzonderlijk hoofdstuk waarin trends in musicologische termen worden gesignaleerd

zou geen kwaad hebben gekund (wie begrijpt nu p. 82?), evenals een hoofdstuk waarin deze trends worden verklaard onder beroep op toenemende scholing en afnemende verzuiling. Nu wordt de vaststelling van de trend naar americanisatie onvoldoende onderscheiden van de bepaling van de betekenissen die Amerikaanse muziek voor Nederlandse jongeren had en van de verklaring van deze trends. Zo wordt pas op pagina 164 verwezen naar bevindingen van Rutten volgens welke het aandeel van Amerikaanse muziek op de Nederlandse hitparade sinds 1963 daalt.

Belangrijker is de kwestie in hoeverre met deze studie de theorievorming in de sociologie verder is gekomen en haar vragen zijn uitgebreid. De grondbeginselen van de interpretatieve sociologie hebben in deze studie tot enkele informatieve uitspraken geleid. Om die te vinden en verwoorden, heb ik mijn uiterste best moeten doen en wellicht heb ik bedoelingen niet goed gevat. Waarom is interpretatieve sociologie moeilijk te begrijpen? Van Elteren wil zijn vraag over americanisatie niet rekenen tot Webers vraag over rationalisering. Onduidelijk blijft waarom dat zou leiden tot de hypothese van cultureel imperialisme. Weber had andere verklaringen. Gezien de hypothese over twee gemeenschappen, ziet Van Elteren zijn vraag als behorend tot de cohesieproblematiek. Hij stelt ook dat pop vooral aandacht trekt in lagere maatschappelijke regionen. Daarmee rijst de vraag waarom de sinds 1945 toenemende scholing van jongeren gepaard ging met meer belangstelling voor pop. Ook is daar de kwestie van de Beatles als stijgend cultuurgood. Een antwoord op die – gezien de onderzoeksmiddelen beter beantwoordbare – vragen heb ik niet gevonden. Vragen over popmuziek worden volgens mij het meest vruchtbaar gesteld als vragen over ongelijkheden.

Wout Ultee

R.P. Hortulanus, P.P.N. Liem en A.A.M. Sprinkhuizen, Domeinen van welzijn. Welzijnsbeleving in de jaren '90, VUGA Uitgeverij B.V., 's-Gravenhage, 1992.

In het kader van de herwaardering van het welzijnsbeleid in zijn naar inhoud en aanpak herziene opzet, de hiermee samenhangende tendens tot decentralisatie naar het niveau zo dicht mogelijk bij de burger, en de op de inbreng van deze burger georiënteerde sociale vernieuwingsgolf, waren er tal van gemeentebesturen die zich weer eens te meer tot het sociaal-wetenschappelijk onderzoek wendden om raad en daad bij deze voor vele lokale overheden niet direct vertrouwde opdracht.

Zo ook de gemeente Dordrecht die in 1992 de rapportage over *Welzijn in Dordrecht* in ontvangst mocht nemen van de onderzoekers, tevens auteurs van de voorliggende publikatie *Domeinen van welzijn*. Het rapport doet verslag van ruim een jaar onderzoek naar de welzijnsbeleving van burgers in een middelgrote Nederlandse gemeente, maar naar de indruk van de onderzoekers bleek het aldaar deze lokale context te overstijgen en men besloot derhalve het onderzoeksverslag te bewerken tot een publikatie die van nut kan zijn voor het formuleren van lokaal welzijnsbeleid in het algemeen.

Op het gebied van lokaal welzijnsbeleid is de laatste jaren ongetwijfeld sprake van een voortgaande groei aan inzichten en van een voortschrijdende ervaringskennis door experimenten en projecten in stadsvernieuwing en buurtgerichte aanpak bij scholing en hulpverlening. Niettemin blijft er onzekerheid over het te voeren welzijnsbeleid als het gaat om de vraag wat in de ogen van de burgers zelf de belangrijkste problemen zijn in hun bestaan, hoe deze te definiëren en te beïnvloeden, wat zijn hun verwachtingen, hoe prioriteiten te stellen en hoe effecten te meten?

Door middel van de voorliggende studie willen de auteurs een antwoord trachten te geven op de in hun ogen veelomvattende vraag: 'Hoe definiëren bewoners zelf hun welzijn, hun welzijnsproblemen en mogelijke oplossingen voor die problemen. Komt die definiëring overeen met die van medewerkers van de gemeente en maat-

schappelijke instellingen en welke conclusies kunnen daaruit getrokken worden voor de hoofdlijnen van het welzijnsbeleid voor de komende jaren?"

Bij het zoeken naar een antwoord op deze vragen hebben de auteurs gekozen voor een drietal invalshoeken, die tevens de opzet van de publicatie in drie delen bepalen.

Het eerste deel is vooral historisch-institutioneel van karakter; aan de orde komen welzijn en welzijnsbeleid in de verzorgingsstaat sedert 1945, waarbij de rol van de overheid, het maatschappelijk middenveld en de burger zelf de revue passeren; daarna worden de kenmerkende verhoudingen tussen deze drie partijen op een drietal sailante tijdstippen, 1952, 1970 en 1989, beschreven.

Na de beschouwing van ontwikkelingen op macroniveau wordt het lokale vlak onder de loep genomen in een weergave van tendensen/trends en dilemma's/knelpunten in het lokaal welzijnsbeleid, bijvoorbeeld inzake arbeid, scholing, inkomen; leefbaarheid, zorg en dienstverlening, sociaal-cultureel werk, recreatie en doelgroepen als ouderen en allochtonen.

Het derde hoofdstuk over het begrip welzijn vormt eigenlijk een overgang naar het tweede meer analytische deel, de kern van het verhaal, waarin aan de hand van de uitkomsten van het onderzoek in Dordrecht de domeinen van welzijn de revue passeren (hoofdstuk 4 tot en met 10). Van nu af aan staat de welzijnsbeleving van burgers centraal: inzicht hierin is een onmisbare voorwaarde voor een te voeren welzijnsbeleid. Ter verkrijging van een dergelijk inzicht ontwikkelen de auteurs een model, uitgaande van het integrale karakter van welzijn als een fundamentele instemming van het bestaan; hieraan kunnen twee componenten onderscheiden worden: een meer evaluatieve (ik ben tevreden met mijn bestaan) en een meer affectieve component (ik voel mij happy met mijn bestaan). Welzijn is een resultaat van een afweging, een uiteindelijk 'ja' op de vraag of men gelukkig is. Bij deze afweging spelen allerlei elementen/factoren een rol waardoor een voor elk individu unieke configuratie ontstaat. Om hier weer enige ordening in aan te brengen worden twee begrippen ingevoerd: aspecten van welzijn en domeinen van

welzijn. Aspecten van welzijn zijn duidelijk te begrenzen situaties, bijvoorbeeld het hebben van werk, onveiligheid in de buurt. Domeinen van welzijn zijn samenhangende gehelen van een aantal aspecten van welzijn, die vervolgens in een drietal 'schillen' zijn ondergebracht: de binnenste schil bevat meer tot de persoon behorende domeinen (sociaal-psychologische weerbaarheid en zingeving); de tweede schil betreft domeinen op het grensvlak tussen individu en samenleving (sociale contacten, persoonlijke interesses en gezondheid); de derde schil omvat domeinen die vooral verbonden zijn met maatschappelijk-structurele factoren (sociaal leefklimaat en maatschappelijke positie). Aldus beschouwd kan men op twee manieren naar het welzijn van burgers kijken: van buitenaf door middel van het scheppen van levensvoorwaarden (werk), een vaak door het beleid gekozen ingang, en van binnenuit waarbij de betekenis van dergelijke voorwaarden, de beleving ervan, een meer centrale rol speelt. Volgens de auteurs dient het leefwereldperspectief een essentiële rol te vervullen bij een doelmatig lokaal welzijnsbeleid. Om echter een goed inzicht te krijgen van de diverse inhouden/betekenisissen die men toekent aan aspecten van welzijn, is het nodig een onderscheid te maken in een drietal welzijnsoriëntaties, te weten de individuele, de gezins- en de maatschappelijke oriëntatie als basisoriëntaties waarbinnen de verschillende domeinen van welzijn voor het individu concrete betekenis krijgen.

Na enkele summiere en globaal gehouden kanttekeningen van theoretische en methodologische aard, volgt dan per hoofdstuk een uitvoerige analyse van elk van de zeven domeinen van welzijn, waarbij telkens diverse aspecten de revue passeren en die doorgaans afgesloten wordt met een korte beschouwing over de beleidsconsequenties van de aangeroepte problematiek; het geheel is gelardeerd met fragmenten uit interviews, soms verlucht met figuren en toegelicht met reeksen tabellen aan het slot van elk hoofdstuk. In een voetnoot wordt verwezen naar de wijze van materiaalverzameling (p. 70); voor een goed begrip van de gepresenteerde informatie zou een uitvoeriger toelichting niet overbodig zijn. Tot besluit van dit gedeelte van

de studie volgt dan een hoofdstuk waarin gepoogd wordt een samenhangend perspectief op het welzijn te bieden vanuit de invalshoek van de onderlinge verhoudingen der domeinen, de verschillende welzijnsoriëntaties en het voor het beleid zwaarwegende vraagstuk van de probleemcumulatie in achterstandsgebieden.

Het laatste deel van de studie is meer direct gericht op het beleid van de overheid die door welzijnsarrangementen van een verplichtend of verzorgend karakter in contact komt met de burgers. Aan de orde komen dan vragen rond de afhankelijkheid die dit mogelijk met zich brengt en de noodzaak de burger door activering op enigerlei wijze meer verantwoordelijkheid te laten dragen. Verder worden de drie schillen van welzijn nog eens nagegaan op de beleidsimplicaties van enige uit het onderzoek te trekken conclusies en de dilemma's die dit voor die overheid met zich kan brengen. Deze dilemma's vergen keuzen, in het laatste hoofdstuk wordt een aantal scenario's geboden dat bij het maken van keuzen behulpzaam kan zijn: het vangnet-scenario, het actieve scenario, het weerbaarheidsscenario, het arbeidsscenario, het leefbaarheidsscenario en het 'ad hoc' scenario. Hiermee eindigt de studie enigermate abrupt, er is geen afsluitende beschouwing of een samenvattend slothoofdstuk of een summary.

Terugblikkend menen wij te mogen stellen dat het hier een boeiende studie betreft, die enerzijds vlot is geschreven, maar anderzijds van de lezer een grote mate van discipline vergt om de rede-neertrant bij het uiteenleggen van aspecten in elementen en factoren en het weer samennemen hiervan in domeinen die vervolgens onder diverse invalshoeken nader bekeken worden, goed te blijven volgen. De samenhang tussen de drie hoofdbestanddelen van de studie doet trouwens enigermate geforceerd aan en redactioneel heeft het feit dat het een 'aangekleed' onderzoeksrapport betreft, zijn sporen nagelaten. De lijst van geraadpleegde literatuur maakt een hybridische indruk, auteurs, soms wel dan weer niet met jaartal in de tekst genoemd, zoekt men in deze lijst tevergeefs (p. 38: Van Gunsten, 1992; p. 62: Jordan, 1989; p. 205: Korchin, 1976). Ook het voetnotenapparaat verdient enige opschoning:

een voetnoot bij tabel 1, die verwijst naar tabel 1 (p. 64) doet gekunsteld/slordig aan.

Ondanks deze kleine feilen, verdienen de auteurs lof voor hun poging welzijnsbeleving zowel theoretisch alsook empirisch van binnen-uit meer in de greep te krijgen en aldus bouwstenen aan te dragen voor een meer doelmatig lokaal welzijnsbeleid.

J.M.L. Jonker

W. Groenen, E. Pommer, M. Ras en J. Blank, Milieuheffingen en consument. Sociale en Culturele Studies, 18, Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk, 1993.

Op het eerste gezicht lijkt de SCP-studie *Milieuheffingen en consument* van een bedenkelijke ondoorgrondelijkheid voor de modale socioloog. Het boek wemelt van de wiskundige formules waarin de ene elasticiteit over de ander heenrolt. Wie echter de moeite neemt om de publikatie grondig te bestuderen ziet dat deze middelen het doel heiligen. De vraag of milieuvriendelijk gedrag gestimuleerd kan worden door heffingsmaatregelen waarbij rekening wordt gehouden met financiële draagkracht kan namelijk met behulp van deze modellen positief worden beantwoord. Door 'variabilisatie' van milieuheffingen treedt zowel een positief milieu-effect op alsook een gunstig koopkracht-effect voor de laagste inkomens. Uit het rapport blijkt dat de niet geringe inkomensachteruitgang die veroorzaakt wordt door de cumulatie van milieumaatregelen ongedaan gemaakt kan worden door allerlei vaste (belasting)bedragen (voor de auto, het afval) af te schaffen en het gebruik proportioneel te belasten ('de vervuiler betaalt'). Juist omdat mensen met hogere inkomens het milieu veel meer belasten, kan de conclusie van het rapport luiden dat 'effectief milieu- en inkomensbeleid niet op gespannen voet met elkaar hoeven te staan wanneer variabilisatie optimaal wordt toegepast'.

De vraag waarom het beschermen van de laagste inkomens in het kader van milieubeleid eigenlijk van belang is, komt er in het rapport wat karig af.

In plaats van kortweg te stellen dat 'in het algemeen meer aandacht besteed (moet) worden aan de koopkracht- en verdelingseffecten van milieuheffingen', zou een meer uitgebreide motivatie op zijn plaats geweest zijn. De lezer begrijpt dat het voor 'de implementatie van maatregelen van belang is om de toename van de lastendruk voor allerlei typen huishoudens te kennen' en ook dat de bereidheid om bij te dragen aan de uitvoering van het milieubeleid afneemt bij lagere inkomens wanneer de kosten al te dramatisch oplopen. Naast deze smalle motivatie om financiële instrumenten te introduceren voor een effectief milieubeleid, is echter ook een brede argumentatie denkbaar: milieu- en inkomensbeleid moeten aan elkaar gekoppeld worden omdat zowel milieugebruik als inkomens eerlijk verdeeld horen te zijn, en het niet zo kan zijn dat aan lagere inkomensgroepen door milieumaatregelen zaken eenzijdig ontnomen worden. Het is de verdienste van dit SCP-rapport dat het handvatten biedt om zo'n groene politiek van verdelende rechtvaardigheid verder te ontwikkelen.

Het draait in het rapport om de implementatie van het beleid, want de praktijk blijft ver achter bij alle mooie plannen. Die discrepantie mag verbazen want er lijkt in Nederland een grote mate van consensus te bestaan over de noodzaak van rigoureuze milieubeleid. Kijken we echter preciezer, dan zien we dat er sprake is van conditionele bereidheid. Bij milieubeleid spelen bij uitstek de dilemma's van collectieve actie. Men is bereid om collectieve stappen te zetten, beter gezegd, men is alleen bereid stappen te zetten wanneer anderen die stappen ook zetten. Om nu niet de traagste, lees de armste, het collectieve tempo te laten bepalen, zijn de SCP-voorstellen voor variabilisatie uitermate welkom. Het draagvlak wordt verstevigd door naar de uiteenlopende draagkracht te kijken.

Een beleid gebaseerd op milieuheffingen, hoe gevarieerd dan ook, kent natuurlijk zijn grenzen. Niet alleen kunnen rijkere mensen financieel veel afkopen zonder hun levensstijl te veranderen, een dergelijke aanpak lijkt van het milieubeleid ook louter een kwestie te maken van technische uitvoerbaarheid. Nu moet het de auteurs van het SCP niet worden aangerekend

dat zij met technische plannen komen; het is eerder opvallend hoe stil de Nederlandse sociologie is over het milieu. Dit gebrek aan sociologische verbeeldingskracht leidt ertoe dat het milieubeleid ofwel met een transcendentale groene saus wordt overgoten waarin het wemelt van termen als heelheid, harmonie en kosmos ofwel beargumenteerd wordt in de strenge taal van de economie en natuurwetenschap waarin dodelijk saaie concepten als vervangbaarheid en duurzaamheid het verhaal domineren. Het wachten is op een tweede, meer sociologisch georiënteerde SCP-milieustudie waarin diep wordt nagedacht over de paradox dat mensen gemotiveerd moeten worden om te veranderen om het bestaande zoveel mogelijk te behouden.

Jan Willem Duyvendak

Jacques van Nederpelt, Ontwikkelingslanden en een verdeelde wereld. Inleiding tot het ontwikkelingsvraagstuk, Van Gorcum, Assen, 1993.

Op gezette tijden verschijnen nieuwe inleidende werken op het gebied van de ontwikkelingsvraagstukken. Nu eens zijn het theoretische overzichten, dan weer wordt de stand van zaken in hoofdlijnen weergegeven. En hoewel, voor zover ik dat kan overzien, op dit terrein al sinds een jaar of tien à vijftien geen nieuwe en baanbrekende theoretische inzichten meer worden gepubliceerd vindt er wel doorlopend aanvulling van onze kennis en ervaring plaats. Dat op zichzelf rechtvaardigt dan ook de uitgave van *Ontwikkelingslanden en een verdeelde wereld*, met recht gepresenteerd als een 'inleiding tot het ontwikkelingsvraagstuk'. Het boek besteedt aandacht aan de tot dusverre meest gangbare ontwikkelingstheoretische oriëntaties en aan zaken als de Noord-Zuidrelaties, schuldenlast, milieuproblemen, verstedelijking, bevolkingsgroei, industrialisering en het leven op het platteland. Aan de positie van vrouwen in ontwikkelingslanden, zeker in Nederland een intensief bestudeerd thema, wordt vrijwel geheel (wél op pp. 42-43) voorbijgegaan. Daar staat tegenover dat de rol van Ontwikkelingssamenwerking en

die van het Nederlandse beleid daarin, compact worden aangegeven.

Dat het boek vooral als een leerboek bedoeld is mag worden afgeleid uit de samenvatting die elk hoofdstuk afsluit en uit de wat simplistisch aanvoerende presentatie. Een voorbeeld? *'Jan Hinderink en Gert-Jan Tempelman* melden over de Senofo in Noord-Ivoorkust dat dezen vaste *arbeidsgemeenschappen* kennen.' (p. 162). Vooral de gecursiveerde auteursnamen zijn hinderlijk; het cursief onderstreept ongewild het gemis van een personenregister.

Het boek is bovenal een inventarisatie van feiten en meningen van anderen en doet daarbij wat oppervlakkig aan. Deze indruk wordt versterkt doordat het werk in een aantal gevallen onvolledig is of zelfs onjuistheden bevat. Over en tegen het *involutie*begrip van Clifford Geertz is sinds 1963 zoveel gepubliceerd dat het niet aangaat niets over deze reacties te vermelden (p. 105). Het *'image of limited good'* van George Foster betreft niet alleen maar het voorbijstreven van anderen 'in materieel opzicht' (p. 15) en het toeschrijven van de *potlatch* aan 'sommige indianengemeenschappen in Midden- en Zuid-Amerika' (p. 15) in plaats van aan de Noordwest-indianen als de Canadese Kwakiutl of de Tlingit is een klok-en-klep-el-misser van de eerste (antropologische) orde.

De schrijver heeft zelf onderzoek gedaan in West-Afrika. Kennelijk is hij tijdens zijn ervaringen in Noord-Kameroen op veel onrecht, machtsmisbruik en corruptie gestuit (p. 172). Hij geeft evenwel aan (p. 178, Noot) dat de aange troffen misstanden niet verwerkt konden 'worden in het definitieve onderzoeksrapport vanwege de politieke gevoeligheid.' 'Bij mijn onderzoek kwam ik in conflict met de autoriteiten. Dit raakt de kwestie van de onafhankelijkheid van de onderzoeker' klaagt hij. Het is interessant te zien dat een relatief beschermd en niet per definitie onmachtig iemand als een Nederlandse onderzoeker geen kans krijgt de bestaande machtsstructuren aan de kaak te stellen. Hoe zal het dan de lokale bevolking, met handen en voeten gebonden, vergaan? En ziet Van Norderpelt daar dan wel een uitweg voor? Jazeker. In zijn Epiloog pleit hij voor '*herverdeling van welvaart en spreiding van macht* als

remedie, internationaal en nationaal' (p. 206). Dit klinkt weliswaar idealistisch, geeft hij toe, maar het idee 'heeft de functie van bewustmaking' (p. 207) en is toch 'rationeel gesproken deugdelijk. Immers, waar sociale ongelijkheid geduid wordt als een cruciaal element van onderontwikkeling, is opheffing van die herverdeling een logische stap' (p. 206). Mijns inziens moet het ogenschijnlijk neutrale woord 'element' hier echter niet als 'voorwaarde' maar als 'gevolg' of 'bijwerking' worden geïnterpreteerd. Waarmee de 'rationele deugdelijkheid' in een ander licht komt te staan. En wie toch meent dat sociale gelijkheid een noodzakelijk-voldoende voorwaarde voor ontwikkeling is, kijke naar Tanzania, waar de sociale gelijkheid indrukwekkend groot, maar de sociaal-economische ontwikkeling omgekeerd evenredig daarmee is gebleven.

Al met al een boek waar wel het een en ander op aan te merken valt, dat weinig theoretische verdieping biedt en soms een wat 'softe' indruk wekt, maar desondanks goed als inleidend werk te gebruiken is indien het gehanteerd wordt als basis voor colleges waarin dieper op de inhoud kan worden ingegaan. Als die arme eerstejaarsstudenten en HBO'ers maar niet al die cursieve namen en begrippen uit het hoofd moeten leren. Al is het natuurlijk wel nuttig voor ze, te weten wat Jan Pronk met duurzame *armoedebestrijding* bedoelt.

Dick Papousek

J.P. Mackenbach, Ongezonde verschillen – over sociale stratificatie en gezondheid in Nederland, Van Gorcum, Assen, 1994.

Hoe groot zijn in Nederland de verschillen in gezondheid tussen mensen met verschillende sociaal-economische posities? Wat zijn de achtergronden van deze gezondheidsverschillen en welke aanknopingspunten zijn er om deze verschillen te verkleinen? In 1987 werd tijdens een conferentie over deze vragen geconstateerd dat er in Nederland op dit gebied een grote kennisachterstand bestond. Door het ministerie van WVC werd vervolgens een Programmacommissie

sie Sociaal-economische Gezondheidsverschillen samengesteld die een onderzoeksprogramma moest opstellen en doen uitvoeren om deze achterstand weg te werken. Onder de fraaie titel *Ongezonde verschillen* worden de uitkomsten van vijf jaar onderzoek samengevat.

In de inleiding worden twee uitgangspunten voor dit boek beschreven. Ten eerste wordt aangegeven dat de gelijkheid van allen voor de dood een door de tijden heen gangbare maar onjuiste gedachte is. Ten tweede wordt het verschijnsel 'sociale stratificatie' geïntroduceerd, waarmee bepaalde verschillen in gezondheid en sterfte samenhangen.

Vervolgens geeft Mackenbach in het tweede hoofdstuk een overzicht van de historische ontwikkeling van sociaal-economische gezondheidsverschillen, merendeels gebaseerd op gegevens over sterfteverschillen. Deze verschillen blijken wel te zijn afgenomen maar nog niet te zijn verdwenen, dit ondanks de toename van de welvaart en het tot stand komen van de verzorgingsstaat.

De volgende hoofdstukken beantwoorden elk één van de hierboven genoemde vragen. Hoofdstuk 3 geeft een beschrijving van de huidige sociaal-economische gezondheidsverschillen in Nederland. Een belangwekkend punt voor onderzoekers op dit gebied is dat het goed mogelijk blijkt in de gezondheidszorg de sociaal-economische kenmerken 'opleiding' en 'beroep' te registreren, waardoor medische registraties in principe bruikbaar kunnen worden voor onderzoek naar sociaal-economische gezondheidsverschillen. De uitkomsten van onderzoek met behulp van verschillende indicatoren voor gezondheid/ziekte passeren de revue: onderzoek naar het eigen oordeel van respondenten over hun gezondheid, onderzoek naar gezondheidsklachten, onderzoek naar specifieke aandoeningen (zelf gerapporteerde en objectief vastgestelde), onderzoek naar lichamelijke beperkingen, overleving bij kanker, onderzoek naar sterfte, en naar gezonde en totale levensverwachting. Ook worden uitkomsten van onderzoek onder bepaalde risicogroepen besproken. De vraag of Nederland nu gekenmerkt wordt door grote of kleine sociaal-economische gezondheidsverschillen wordt onder meer beantwoord met

behulp van de maatstaf 'Populatie-Attributief Risico'. Deze uit de epidemiologie afkomstige maat geeft aan hoe sterk een bepaald gezondheidsprobleem zou worden gereduceerd als de gehele bevolking qua inkomen, opleiding of beroep hetzelfde niveau zou hebben als de categorie die 'het best af is'. Afhankelijk van de gebruikte indicator voor gezondheidsproblemen zouden deze met 25 tot 50% gereduceerd worden. Uit een vergelijking met enkele andere westerse geïndustrialiseerde landen blijkt dat Nederland wat gezondheidsverschillen betreft in de middenmoot zit, en qua sterfte bij mannen een relatief gunstige positie inneemt.

Hoofdstuk 4, het omvangrijkste hoofdstuk in dit boek, bestaat voor het grootste deel uit een overzicht van de mogelijke verklaringen voor sociaal-economische gezondheidsverschillen, waarbij het verklaringsschema uit het *Black Report* als basis wordt genomen. (Het *Black Report*, waarin aanzienlijke sociaal-economische gezondheidsverschillen in het Verenigd Koninkrijk werden gerapporteerd, verscheen in 1980 en heeft indertijd veel stof doen opwaaien.) Verklaringen in termen van artefact, biologische of sociale selectie, materiële of structurele factoren, culturele en gedragsmatige factoren worden op heldere wijze tegen elkaar afgewogen, waarna de auteur uitkomt bij de noodzaak van een complexer verklaringsschema waarin verschillende verklaringen in een onderlinge samenhang worden gepresenteerd en waarin ook psychosociale stress en gezondheidsproblemen bij de jeugd als 'nieuwe' verklaringen zijn opgenomen. De sociaal-economische gezondheidsverschillen in Nederland blijken echter (nog) maar zeer beperkt verklaard te kunnen worden met behulp van dit schema.

In het laatste hoofdstuk, gewijd aan de vraag 'wat doen we eraan?', start Mackenbach met een ethische beschouwing over de noodzaak sociaal-economische gezondheidsverschillen te verkleinen. Kernbegrippen in zijn betoog zijn de aanvaardbaarheid en de potentiële vermijdbaarheid van gezondheidsverschillen. Alleen vermijdbare gezondheidsverschillen die veroorzaakt worden door determinanten die het individu zelf niet kan beïnvloeden, zouden object van beleid moeten worden, en niet de verschillen die het

gevolg zijn van vrije individuele keuzen. Aangrijpingspunten voor het beleid liggen onder meer op het gebied van de jeugdgezondheidszorg (belemmeringen voor zieke kinderen wegnemen) en de verbetering van arbeidsomstandigheden.

Voor wie is dit boek nu geschreven en voor wie is het interessant? Op bijna de laatste pagina legt de auteur uit dat *Ongezonde verschillen* is geschreven voor onderzoekers en beleidsmakers. Het doel is sociaal-economische gezondheidsverschillen die met het blote oog onzichtbaar zijn, zichtbaar te maken en zichtbaar te houden. Al met al heeft het boek dus een bescheiden pretentie, het is geen gepolitiseerd betoog zoals het *Black Report*, maar het geeft wel aanknopingspunten voor beleid. Interessant is het boek echter ook voor andere dan de beoogde lezers, vooral omdat Mackenbach een zeer breed en belangrijk onderzoeksterrein heel duidelijk en systematisch in kaart heeft gebracht. Vanuit dat gezichtspunt zou het trouwens aanbeveling verdienen bij de literatuurverwijzingen wat meer met geïnteresseerden van buiten de medische wetenschap rekening te houden en de titels van tijdschriften volledig te vermelden in plaats van in de vorm van afkortingen. (Of is deze kleine onvolkomenheid alleen te wijten aan het onzorgvuldig gebruik van een bibliografisch computerprogramma?)

A. Blees-Booij